

EGYHÁZ ÉS REFORMÁCIÓ

Tudományos konferencia – MEÖT, 2017. május 18.

Reformációk, felekezetek, politikai kultúrák Európában

Prof. Dr. Korányi András, EHE

A 16. századi reformátori mozgalmak mélységében járták át az európai keresztény civilizációt. Miközben a vallási, egyházi és hitbeli kérdésekben a sokszínűség ellenére is számos alapvető egyezés mutatkozik a reformátori tanításokban, a társadalmi-politikai és kulturális beágyazódásban fontos különbségeket figyelhetünk meg az egyes irányzatok között. Milyen jellegzetességekben hatott a korabeli Európa politikai széttagoltsága, megerősödő nyelvi-kulturális diverzitása a reformációra? Milyen máig ható következményei lettek a kereszténység ekkor kialakuló felekezeti tagozódásának? Hogyan hatott mindez az újkori Európa története folyamán kibontakozó nemzeti és világnézeti eszmélődésre? A reformáció 500 éves jubileumi évében a kezdetektől máig ható, formáló erők áttekintése nemcsak a múlt, de jelen világunk alaposabb megértésében is a segítségünkre lehet.

Luther Márton (1483-1546) később úgy emlékezett vissza 1517 őszére, hogy „így indultak el tehát tételeim Tetzl állításai (azaz a búcsú árusítása – KA) ellen, ahogy azok nyomtatásban is láthatók. S úgyszólván tizenhárom nap alatt végigfutottak egész Németországon.”¹ Ha a folyamat gyorsaságára vonatkozóan feltételezhetünk is egy kis túlzást, de nagyságrendjében és kiterjedésében erre semmi okunk nincsen. A Német-Római Birodalom korabeli politikai széttagoltsága – több száz különböző típusú és méretű belső politikai entitásról beszélhetünk ekkor – súlyosan megosztotta a politikai társadalmat olyan sorskérdésekben, mint például 1517 táján a búcsúcédulák árusítása és elutasítása, vagy 1519 elejétől az I. Miksa (1486-1519) császár halála utáni trónöröklés. Ugyanakkor a reformáció kezdetén a vallás kérdésében – legalábbis ha hitbeli és spirituális értelemben beszélünk róla – nyilvánvalóan jó ideig nem érvényesültek ezek a belső elválasztó határok. A késő középkornak ebben a szakaszában mutatkozó, vallási-hitbeli megújulásra vágyakozó általános igény nyilvánvalóan szárnyakat adott a wittenbergi teológus nyomtatásban terjedő 95 tételének, s nemcsak a búcsú körüli botrányos nézetek nyilvános leleplezése miatt, hanem az egyház biblikus-pásztori feladatainak világos újrafogalmazásával is.² A reformátori hitújítás ebből következően egyszerre volt egy spontán akcióból kibontakozó, kiterjedt mozgalom, és – legalábbis Németország tekintetében – az

¹ WA 51,540

² Az éles kritikát megfogalmazó tételek mellett, melyekben Luther konkrétan a búcsúval való felháborító visszaéléseket támadta, az egyház alapvető teológiai és erkölcsi tisztázására és megújulására vonatkozó tézisek is helyet kaptak. Példaként hozhatjuk:

43. Arra kell tanítani a keresztényeket, hogy jobb dolgot tesz, aki a szegénynek ad, vagy a rászorulóknak kölcsönöz, mint hogyha búcsút vásárol.

44. Ugyanis a szeretet cselekedete által nő a szeretet és javul az ember, de a búcsú által nem lesz jobb, csak a bűnhődéstől mentesebb.

62. Az egyház kincse valójában Isten dicsőségének és kegyelmének szent evangéliuma (örömhíre).

egyház egészét célzó megújulási törekvés. Luther és a téziseire, tanításaira váratlan erővel reagáló közvélemény kölcsönhatásában igen hamar tudatos programmá érett az egyházi reformáció általános kiterjesztésének a szándéka.

A wittenbergi reformáció kirobbanása utáni évtizedekben tehát nem volt kétséges a reformátoroknak az a várankozása, hogy mozgalmuk végső soron megújítani, s nem megosztani fogja az egyházat – még akkor sem, ha már Luther 1521-es egyházi és birodalmi kiközösítése is világosan előre jelezte a végleges megosztottság lehetőségét. A reformáció ugyanis ennek ellenére is tovább hódított városok és fejedelemségek határain átlépve, és egyre újabb központokat létrehozva német földön, Svájcban, egész Európában. Az egyre kiszélesedő támogatáson túl az érdemi párbeszéd lehetőségét jelentő egyetemes zsinat pápai ígéretekkel kilátásba helyezett összehívása is éltette a reformatori nézetek általános elfogadásának a reményét. Ebből persze ebben az összefüggésben semmi sem lett, sőt a később összehívott Trentói Zsinat (1545-1563) célja és eredménye éppen ezzel ellentétes irányt vett. Európa hitvallásos széttagolódásának a folyamata így néhány évtized leforgása alatt végleges formát öltött egyrészt a katolikus és reformált közösségek szétválásában, másrészt – ezzel szoros összefüggésben – a reformáció különböző irányzatai közötti polarizációban az őket elválasztó teológiai és nyelvi-kulturális vonalak mentén.

Az egyházszakadás problémája súlyos politikai kérdésként nehezedett Európára: az egyetemesség középkori koncepciója alapján a szkizma a rendet és a hatalomgyakorlást fenyegető, lázas és instabil állapot, amely csak az egység helyreállításával oldható fel, de semmiképpen sem lehet egy szakrálisan legitim és politikailag működőképes új rend alapja. Márpedig Európában végleges tényként kellett szembenézni a széttagolódottsággal a XVI. század közepét követően. Mivel sem egyházon belüli, sem kontinentális méretekben is hatékony cselekvésre képes politikai erővel sem lehetett megváltoztatni a kialakult helyzetet, így az egyes országok és régiók a saját adottságaik és törekvéseik mentén kezdték a saját kezükbe venni a probléma kezelését, ezzel kiterjesztve az egyházi szakadások rögzülését a politikum területére is. Ebben az összefüggésben különösen feszült volt a helyzet Németországban, mivel ott magán a Német-Római Császárságon belül is fennállt a felekezeti megosztottság, amit az ismétlődő politikai és katonai erővel megívott küzdelmek sem tudtak megváltoztatni.³

A lutheri reformáció utáni folyamatok tehát a középkor politikai modelljének a végleges felbomlásához vezettek Németországban, ezzel párhuzamosan azonban – és véres küzdelmekkel kísérve – kiformalódott a hitbeli és politikai tolerancia fogalma. Bár az önmagukat gyakran

³ Az egymással szembenálló katolikus és reformált – elsősorban evangélikus – táborok közötti összetűzés már Luther élete végén elkezdődött a schmalkaldeni háborúban. A további háborúskodásnak igyekeztek elejét venni az 1555-ös Augsburgi Vallásbékével, melynek aláírói a kialakult felekezetek közötti patthelyzetet alapul véve a „cuius regio, eius religio” elve alapján kívánták ezek együttélését stabilizálni. A fennmaradt feszültségek és szembenállás nyomán az 1618-ban kirobbantott harmincéves háború jelentette a következő jelentős katolikus próbálkozást arra, hogy a protestantizmus megtámadásával a lehető legnagyobb arányban helyreállítsák a vallási egységet a katolicizmus égisze alatt. E próbálkozás sikertelensége után az 1648-as Vesztfáliai béke rögzítette a sokfelekezetű Európa tényét, s egyben a középkori vallási alapú berendezkedés végérvényes leváltását az ún. vesztfáliai rendszer politikai alapú kontinentális modelljével. Vö. Reuss, Az Egyességi Irat története!

egymással szemben identifikáló felekezetek az örök élet tekintetében továbbra is súlyos véleményeket fogalmaztak meg egymásról, az ebben a világban való kényszerű együttélésre és együttműködésre új modellt kellett megvalósítaniuk. Lévén a legbefolyásosabb kontinentális hatalomról szó, a német politika újkori modellváltása – amiben a már jelzett toleranciafogalom központi szerepet játszott – egész Európára nagy hatással volt és van még a mai Európai Unióban is. A német széttagoaltság újkori felszámolásában és a német egység történelmi létrejöttében tehát döntő jelentősége volt a reformáció nyomában végbement szellemi változásoknak: a vallási indíttatású protestáns munka- és társadalometikai tanítás, valamint a későbbi egységes német irodalmi nyelvet megteremtő lutheri bibliafordítás mellett a sokféleséget az újkorban kezelni képes társadalmi rend kialakításával.

Teljesen más folyamatok zajlottak Franciaországban, ahová ugyancsak hamar megérkeztek a németországi reformáció tanításai, ám a Spanyolországból és Németországból egyaránt fenyegető Habsburg nyomással szemben az ország erejét és stabilitását megrendítő veszélyt látták a vallási egység esetleges felbomlásában. I. Ferenc (1515-1547) király határozott fellépése a reformációval szemben Párizsban és egész királyságában a protestánsok üldöztetésének, és a kálvini reformáció Svájcba szorulásának is kiváltó oka lett. Ugyanez a politika vezetett 1572-ben a Szent Bertalan-éj rettenetes vérengzéséhez, s bár a protestantizmus iránt elkövetezett IV. Henrik (1589-1610) később igyekezett egyensúlyt teremteni a katolikusok és protestánsok között, végül ezért ő maga is az életével fizetett egy fanatikus szervezeten által elkövetett merényletben. A harmincéves háború (1618-1648) idején Richelieu bíboros végül megalapozta a felekezetközi ellentétek felszámolásának francia koncepcióját, melynek középpontjában az államérdek (raison d'état) áll, amit következetesen érvényesíteni kell mind a bel-, mind a külpolitikai kapcsolatrendszerben. Ennek a koncepciónak lett a következménye XIV. Lajos (1643-1715) abszolutizmusa, melynek során az 1680-as években végleg leszámoltak a protestantizmussal Franciaországban, és innen ered a nemzetállami alapú újkori európai berendezkedés is, amely véglegesen leváltotta a kontinentális politikai berendezkedés középkori, vallási alapját, s utat nyitott a szekularizáció későbbi átütő győzelmének, ami ugyancsak a modell erejével érvényesül a mai európai szellemi és politikai térben.

A reformáció speciális környezetét jelentették a svájci német és francia kantonok, városállamok. Ulrich Zwingli (1484-1531) a németországi reformáció indíttatásában valósította meg a hitújítást Zürich városában, ugyanakkor hatását a helyi viszonyokból fakadóan városi-kantonális keretekben fejtette ki. Ennek következtében önállósult is a német kantonok sajátos reformátori iránya, illetve kiéleződött a katolikus tartományokkal való szembenállás, amely háborút kirobbantva Zwingli halálához is vezetett a kappeli csatamezőn. A svájci német protestánsok ügye – sajátos teológiai színárnyalatokat is öltve – a továbbiakban is a német birodalmi politika keretein kívül valósult meg, ahogyan Kálvin János (1509-1564) genfi reformációja is a Francia Királyságból kirekesztve lett a francia protestantizmus bázisa. Genf városában lényegében városállami méretek és keretek között épült ki a kálvini hitújítás társadalmi-politikai modellje, amely később kontinentális mértékben hatott a protestáns közgondolkodásra és életformára mind a demokratikus struktúrák és államelméletek, mind a gazdálkodási etika terén, de még az önrendelkezés, önvédelem és hadviselés elméletében is. A harmincéves háborút lezáró 1648-as Vesztfáliai béke végül megszilárdította a svájci protestantizmus politi-

kai kereteit az ún. „vesztfáliai rendszer” keretei között, növelve ezzel a Svájcban kialakított mikro-modellek hatóerejét.

A 16. században a reformáció nyomán létrejött politikai kultúrák jelentősen eltérő ágát fedezhetjük fel azokban a monarchiákban, ahol az az uralkodó döntése alapján, államegyházi keretek között került bevezetésre. Ezek közül VIII. Henrik (1509-1547) anglikán reformációja épült be legjobban az újkori köztudatba, melynek kalandos körülményei és személyes motivációi élénkebben foglalkoztatják a közvéleményt, mint annak a felismerése, hogy az angliai hitújítás – minden sajátossága ellenére is – egy szélesebb körben érvényesülő modellt jelent. Kétségtelen, hogy Henrik király személyes ambíciói és egyházfőként megkövetelt, vallási tartalmú előírásai fokozott és megújuló megpróbáltatást jelentettek Angliának, különösen annak gyakran éles kanyarokat leíró teológiai és egyházi fordulatai következtében. Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk az evangélikus reformációnak az északi országokban való, hasonló jellegű meghonosításáról sem: Svédországban és Finnországban a svéd I. (Vasa) Gusztáv (1523-1560), Dániában és Norvégiában pedig a dán III. Keresztély (1534-1559) uralkodása alatt vezették be központi döntéssel az evangélikus hitújítást. Mindezekben az országokban – a kontinentális európai politikától ekkor még távolabb – ez a lépés egyszerre elégítette ki az uralkodó és a politikai elit függetlenedési vágyát Rómától, és a népesség megváltozott vallási igényeit, amit továbbra is egységes államegyházi keretben valósítottak meg. Az egy királyság egy vallásfelekezett elve ezekben az országokban továbbra is érvényesült, s lényegében mind a mai napig meghatározó következménye van a térség társadalom- és egyházpolitikájára.

Mit mondhatunk ezek után Magyarország összefüggésében? Hazánkban a reformáció története lényegében egybeesik az államiság Mohács utáni széthullásával. Kezdetei ugyan visszanyúlnak mind a királyi udvar, mind a hazai németiség köreiben a II. Lajos (1516-1526) király uralkodásának az idejére, kibontakozása azonban már egyértelműen az 1526 után fokozatosan három részre szakadó királyság történetébe esik. Ennek megfelelően szó sem eshetett arról, hogy az országban egységes megoldást keressenek a hitújítás kezelésére: a Mohács előtti büntető törvényeket a nagyhatalmú szimpatizánsok oltalmában és a közeledő katasztrófa árnyékában már nem hajtották végre, utána pedig a politikai és egyházi elitjét veszített Magyarország széthullásával három irányzatra szakadt – az oszmán, a Habsburg és az erdélyi megosztottság szerint – a protestantizmussal kapcsolatos politikai koncepció is. Az oszmán valláspolitikára vonatkozó későbbi végletes álláspontokkal szemben rögzítenünk kell, hogy az a határterületként hódoltatott, s ezért sok tekintetben enyhébben érvényesített magyar viszonyok között is alapvetően elnyomó jellegű volt a kereszténység minden formájával, így a protestantizmussal szemben is. Ezen az sem változtat, hogy a protestáns kártyát tisztán politikai megfontolásból gyakran igyekezett kijátszani a török a Habsburgok egyre markánsabban katolikus befolyása ellen. A 16. században még esetenként megengedőbb osztrák uralkodók – mindenekelőtt I. Miksa (1564-1576) király – után folyamatosan érvényesült a protestánsokkal szembeni fellépés, majd nyílt ellenreformációs politika, amely a harmincéves háború és a XVII. századi véres protestánsüldözés idején érte el a tetőpontját. A bécsi udvar hatalma alatt álló országokkal összehasonlításban mégis meg kell jegyeznünk, hogy a zilált magyarországi viszonyok valamiféle korlátozott védelmet is nyújtottak a hazai protestantizmusnak a lassan kibontakozó történelmi távlatokat tekintve. A korlátozott önállóságát megőrző Erdélyi Fejede-

lemségben pedig a különböző felekezetek – katolikusok, evangélikusok, reformátusok, és még a szentháromság-tagadó unitáriusok is – egyfajta reálpolitikus megközelítésben a belső vallási viszonyok toleráns egyensúlyban tartását tűzték ki célul, hogy a vallás ne válhasson az ország létét alapjaiban veszélyeztető viszály forrásává. Ennek kiemelkedő eseménye és dokumentálása volt az 1568-as Tordai Országgyűlés híres határozata a vallási türelemről.

A reformáció mozgalmának és közösségeinek az európai politikai és társadalmi beágyazódását áttekintő vázlat összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a XVI. századi felekezeti polarizáció továbbvitte és felerősítette a kései középkorban és a reneszánsz/humanizmus mozgalmában gyökerező változásokat, melynek végeredménye a középkor vallási egységre törekvő és alapvetően abból kiinduló politikai-közösségi modelljének a széthullása lett. A XVI-XVII. századi felekezetközi küzdelmek felerősítették a vallási és politikai problémák összefüggő, ugyanakkor territoriális alapú kezelését, s ezzel utat nyitottak annak a folyamatnak is, hogy a különféle teológiai jelleget viselő felekezetek mellett az eltérően megvalósított reformációk sajátosságai érvényesüljenek a különböző politikai és egyházi modellek kialakításában. A kontinentális politika összefogására immár elégtelennek bizonyuló intézményes vallási alap hiányában végül a Vesztfáliai békével (1648) megszületett az újkori Európát átfogó, új eszméken alapuló rendszer, amely a középkori keresztény civilizáció végét deklarálva új korszakba és új politikai és szellemtörténeti összefüggésszerezetekbe helyezte magát a kereszténységet is.

Irodalom:

Hamm, Berndt – Moeller, Bernd – Wendebourg, Dorothea: Reformationstheorien. Ein kirchenhistorischer Disput über Einheit und Vielfalt der Reformation. Göttingen, 1995

Heussi, Karl: Az egyháztörténet kézikönyve. Budapest, 2000

Korányi András: Három nyelv – három evangélium? Nemzetiség és nemzettudat történelmi összefüggései a magyarországi evangélikusságban. In: Keresztény egyetemesség és nemzettudat. Pécel, 2015. 73-83.

Reuss András: Az Egyességi Irat története. In: A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 5. (Egyességi irat) Budapest, 2015. 291-391.

Sólyom Jenő: Luther és Magyarország. (Magyar Luther Könyvek 4.) Budapest, 1996

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus története I-II. Máriabesnyő-Gödöllő, 2004